

Pohľad na sloveso cez prizmu slovníkového hesla (na príklade aspektuálnej sémantiky)

Alexandra Jarošová

15. celoslovenské stretnutie
jazykovedcov

Bratislava 20. – 21. júna 2022

Morfológia ako predmet opisu

- Akú realitu predstavuje morfológia?
- Aké sú jej existenčné modality?
- (Dolník, 2010; 2011; 2017)
- Súbor odlišných realít fenoménu „langage“ (= langue + parole) začal identifikovať F. de Saussure

O aké dimenzie ide?

- Jazyk ako spoločenská realita.
- Jazyk ako mentálna realita.
- Jazyk ako abstrakcia.
- Jazyk ako neurofyziologicalká realita.

„Reality“ morfológie

- morfológia ako abstraktná entita, gnozeologický konštrukt, ktorý opisuje systémová lingvistika
- morfológia ako mentálna realita
 - psycholingvistika (predpoklady používania gramatiky, osvojovanie si gramatiky dieťaťom)
 - lingvistická pragmatika (princíp prirodzenosti)
 - diskurzívna analýza (v procese sociálnej interakcie je sústavne kreovaná aj gramatika)

Dve modality morfológie podľa Dolníka

- Morfológia v systémových deskripciách je **morfológia v racionálnej modalite**
- Opisy morfológie zamerané na jazykové správanie hovoriaceho: jeho ovládanie znakov a pravidiel je bytostne spojené s praxou a je zautomatizované (funkčný ekvivalent systému) **morfológia v praktickej modalite**

Bezznalostná gramatická dispozícia

Východiská

- nejde o opis mentálnej **reality**, ale o výsledok pozorovania **produktu** mentálnej aktivity
 - naše deskripcie netreba ontologizovať
 - treba v nich pokračovať na čo najúplnejšom materiáli, aby sa nepostupovalo na základe redukovaných analógií
 - uvažovať o prezentácii zistení so zreteľom na používateľa
 - usilovať sa vysvetľovať dynamiku javov so zreteľom na používateľa

Niečo medzi tým: kognitivismus

Veľkým inšpiračným zdrojom a konštitutívnym prvkom kognitívnej sémantiky je

- **teória prototypu** (prototypová kategorizácia javov), klasická teória kategórií nevznikla na základe empirických zisťovaní, ale ako apriórna filozofická špekulácia
- **teória konceptuálnej metafory**
- **teória kontinua**: jazyk je kontinuum odlišujúce sa stupňom abstrakcie
 - Gramatika je gramatikalizovaná lexika
 - Sémantika je kognitívna, nie je to vec vzťahu medzi znakom a svetom.

Vid a pozorovacie okno

Kognitívne chápaná sémantika pracuje pri vysvetľovaní **gramatickej organizácie** jazyka okrem protypovej kategorizácie, radiálnej štruktúry, konceptuálnej metafory aj s pojmami ako “perspektivizácia,” “subjektivizácia,” “hľadisko.” Pri vysvetľovaní gramatických kategórií, ako napr. opozícia dokonavosti a nedokonavosti, sa koncept hľadiska, resp. **pozorovacieho okna** z ktorého sledujeme dej, hodí. Ukážeme to ďalej.

Domáce zdroje poučenia o slovenskom vidovom systéme

- E. PAULINY: v článku (1950), v spoločnej Gram-P-R-Š (1968) aj vlastnej Gramatike (1981) – podstata vidu a vidového protikladu
- A. V. ISAČENKO: hlboký a komplexný rozbor vidovej problematiky ruského slovesa v porovnaní so slovenčinou; dotkol sa všetkých relevantných aspektov; jedna zo základných aspektologických prác v medzinárodnom meradle
- J. RUŽIČKA v Gram-P-R-Š (1968)
- G. HORÁK: MSJ (1966) v kapitole o vide domýšľa a prehľbuje Paulinyho podnety
- J. ORAVEC: štúdia (1958) o formálnych prostriedkoch vidotvorby
- Š. PECIAR: článok o slovesných predponách a príponových alternáciách vo vidových pároch (1968); v neskoršej štúdií (1978) ucelenejší náčrt morfematických prostriedkov „v službách“ vidového systému
- L. N. SMIRNOV: monografia (1970), ktorá rieši v prvom rade vidové korelácie nepredponových sloves
- E. SEKANINOVÁ: monografia o slovesnej prefixácii (1980) a v jej kontexte spôsoby slovesného deja aj vid
- J. KAČALA: Systém jazykových kategórií (2006), hlási sa k Paulinymu ako k východisku
- M. SOKOLOVÁ: súbor rozsiahlych štúdií v rámci publikácie Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine (2009), monografia v spoluautorstve s P. Žigom Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine (2014)
- N. JANOČKOVÁ: súbor časopiseckých štúdií, štúdia v rámci publikácie Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine (2009), monografia Sloveso a zmysly – slovotvorba a vidotvorba (2014)

Chápanie vidovej korelácie v slovníkoch

- **SSJ**: VD (= vidová dvojica) ako výsledok sufixácie aj prefixácie; slabo rozpracovaná vidová korelácia a nerozlíšené dvojice v rámci spôsobov slovesného deja (AV), napr. *kvitnúť^{1,2} – rozkvitnúť/zakvitnúť/vykvitnúť*; *čakať^{1,2} – dočkať/počkať/ vyčkať, k 1 i dočkať sa*
- **KSSJ**: VD = sufixácia; typ „robiť – urobiť“ je vyradený
- **SSSJ**: VD = sufixácia + prefixácia
- **MSS** – Morfematický slovník slovenčiny: VD = sufixácia + prefixácia (semelfaktíva vo VD alebo vid. trojiciach: *hegnúť/hegať, šliapnúť/šliapať, štipnúť/štípať*; *brinknúť/zabrinkať/brinkať, žblknúť/zažblknáť/žblknáť*)
- **SKMS** 3. vyd. – Slovník koreňových morféme slovenčiny: VD = sufixácia + prefixácia (VD už bez bez semelfaktív = *žblknáť – zažblknáť*; *brinkať – zabrinkať*; *cengáť – zacengáť*)

Príčiny disparátnych riešení:

lexikálno-gramatická kategória

- Aspekt je neskutočne komplexná slovesná kategória.
- Je na vyššej abstrakčnej úrovni ako **lexikálna sémantika**, ale „napája sa“ ňou.
 - sémanticky rozličné typy vidového protikladu
 - rozdielne smery vidotvorby
 - existencia PT, IT, BA slovíes
 - na vyjadrenie vidových rozdielov **používa slovotvorné prostriedky**

Povaha vidu

- Kontinuálna realita je spracovaná jazykom ako salientné entity s príznakmi.
- Špecifika slovesa je, že uchopuje/konceptualizuje **príznamy ako rozprestierajúce sa v priestore a trvajúce v čase.**
- Všeobecný význam vidu ako kategórie = **spôsob trvania/plynutia príznaku v čase**
- Všeobecný význam dokonavosti = **ohraničenosť deja**
- Ohraničenosť má rozličné podoby. Typický: dej sa rozvíja k nejakému prirodzenému limitu a jeho dosiahnutím (v podobe výsledku) sa vyčerpá a nastúpi nový stav.
- **krotiť – skrotiť, holiť – oholiť; opraviť – opravovať, dorobiť – dorábať**

Centrum a periféria

- **Jadro aspektu, pravé vidové páry:**
 - Akčné verbá: kreatívne, modifikačné, manipulačné, dávania – prijímania, kognitívne, komunikačné
- **Periféria aspektu, nepravé vidové páry:**
 - Akčné verbá: behaviorálne, percepčné a kognitívne; procesné verbá: percepčné a kognitívne

Sémantická náplň vidových protikladov pri tzv. **pravých vidových dvojiciach (najmä sufixácia)**

- vidový protiklad: „dosiahnuť výsledok – smerovať k výsledku“: *dorobiť – dorábať, kúpiť – kupovať, prijať – prijímať; ujať sa – ujímať sa*;
- vidový protiklad: „začať sa nachádzať v stave X – začínať sa nachádzať v stave X“: *zamrznúť – zamrzáť, oplešivieť – plešivieť, sčernieť – černieť*
- vidový protiklad: „momentový dej – opakovaný alebo násobený dej“: *hodiť – hádzať, kopnúť – kopáť, skočiť – skákať, uraziť sa – urážať sa*

Sémantická náplň vidových protikladov pri tzv. **nepravých vidových dvojiciach** (zatiaľ ukazujeme len páry sufixálneho typu)

- vidový protiklad: „jednofázový dej – mnohofázový dej (multiplikácia fáz, členitosť)“: *kývnuť – kývať, cengnúť – cengat', švihnúť – švihať, mihnúť – mihať*
- vidový protiklad: „momentový dej – stály dej (kontinuálny, nečlenitý proces)“: *pohrdnúť – pohrdat', opovrhnuť – opovrhovať, zniest' (pri sebe niekoho) – znášať; nazdat' sa – nazdávať sa*
- protiklad môže v niektorých lexiách nadobudnúť až incipientný (začínací) odtieň a vytvoriť protiklad „vstup do stavu – stav“: *pozrieť sa – pozerat' sa, znepokojit' sa – znepokojovať sa, pocítiť (bolest') – pocitovať (bolest'), zaujať (miesto) – zaujímať (miesto), odlíšiť sa – odlišovať sa²*

A čo nepravé vidové dvojice prefixálneho typu? Problém?

- Dok. týchto slovíes teda predstavuje istú „porciu“, resp. vymedzené kvantum viac alebo menej členitého procesu: napr. *smiať sa* – *zasmiať sa*, *váhať* – *zaváhať*, *ľutovať* – *oľutovať*, *chápať* – *pochopiť*, *mávať* – *zamávať*, *volať* – *zavolať*, *hrmieť* – *zahrmieť*. Vnútorným limitom ohraničujúcim tieto procesy však nie je nejaký cieľ, resp. zmena, ale spôsob uskutočnenia deja vychádzajúci z jeho podstaty. Dok. vyjadruje krátkotrvajúci prejav, výskyt typickej realizácie deja.

Veľká skupina

„nepravých“ vidových dvojíc by v prípade neakceptácie ich vidovej korelácie ostala v slovníku ako imperfektíva tantum: bez odkazu na súvzťažné sloveso

- **slovesá nepostupného pohybu** (*triasť sa – zatriasť sa, kolísať sa – zakolísať sa, hniezdiť sa – zahniezdiť sa, hojdať sa – zahojdať sa, hompáľať sa – zahompáľať sa, vrtieť sa – zavrtieť sa, drobčiť – zadrobčiť, listovať – zalistovať*);
- **slovesá zvukových prejavov ľudí, zvierat a predmetov** (*zvoniť – zazvoniť, bľačať – zabľačať, volať – zavolať, kričať – zakričať, hrať – zahrať, dunieť – zadunieť, hrmotáť – zahrmotáť*),
- **slovesá verbálnej činnosti** (*d'akovať – pod'akovať, pýtať sa – spýtať sa, spievať – zaspievať*),
- **slovesá vyjadrujúce emocionálny proces alebo jeho prejavy** (*tešiť sa – potešiť sa, radovať sa – zaradovať sa, hnevať sa – nahnevať sa, jedovať sa – najedovať sa, smiať sa – zasmiať sa, chmúriť sa – zachmúriť sa, cnieť sa – zacnieť sa*),
- **slovesá percepčnej činnosti alebo percepčného procesu** (*pozerať sa – pozrieť sa, ňuchať – zaňuchať, vidieť – uvidieť, cítiť – ucítiť*; porov. sufigovaný pár *ochutnávať – ochutnať*),
- **slovesá kognitívneho procesu** (*myslieť si – pomyslieť si, chápať – pochopiť, rozumieť – porozumieť, veriť – uveriť, ľutovať – oľutovať, pochybovať – zapochybovať, váhať – zaváhať*)

V komunikácii fungujú ako páry

- *Snažil som sa utiecť a zrazu som pocítil bolesť v hlave. Zozadu **ma bodol** nožom. Spadol som na zem a **on bodal ďalej** .*
- *Keď ma zbadal, **zakýval** mi. Každú chvíľu mi ktosi **kýva** od bránky, takže musím vypnúť kosačku a ísť prehodiť pár slov.*
- ***Zazvoň** ešte raz. Pre istotu. – Koľkokrát mám ešte **zvonit'**? Ved' už je jasné, že nie je doma.*
- ***Zavolám** Viere, že ten konkurz neurobila. – **Nevolaj** jej, povedz jej to osobne.*
- ***Zaspievaš** nám to teraz?*
– *A prečo by som vám to teraz **spievala**? Zaspievam to až na večierku.*

Typ ohraničenia

absolútny limit – **nová situácia nastúpi po prirodzenej kulminácii deja** *krotiť/skrotiť, odísť/odchádzať, horieť/zhorieť*

absolútny limit – **skok do novej situácie** *sotiť/sácať, hodiť/hádzať, stretnúť/stretat'*

relatívny limit – **nová situácia ako výsledok pozorovania zmeny** *zotmieť sa/stmievať sa, starnúť/zostarnúť*

ucelené kvantum deja – prirodzený prejav realizácie deja *zakričať/kričať, zabúchať/búchať, zakývať/kývať*

vstup do procesu/ucelený prejav procesu *zaváhať/váhať, pochopiť/chápať, uvidieť/vidieť*

vstup do stavu/ucelený prejav stavu *zaujať* (miesto) */zaujímať, obopnúť/obopínať, zhodnúť sa/zhodovať sa*

Uvedené ohraničenia predstavujú **prirodzený limit**

Po zovšeobecnení ide o dva typy

- Prirodzená hranica deja (kulminačná al. momentová) v podobe výsledku = **mutácia**
- Ucelený výskyt deja v prirodzenom kvante ako výsledok typickej, normálnej realizácie deja = **kvantizácia procesu**

Pôvodná typológia, ktorá nebrala do úvahy reálny smer vidotvorby, čo nie je dobré nastavenie

(Proto)typ deja podliehajúceho ohraničeniu	Priebeh udalosti		Typ prirodzeného limitu	Typ slovesa (aspektovo relevantná klasifikácia)
	Vývoj deja	Zmena stavu		
akcia s agensom kauzátorom (<i>opravovať/opraviť</i>) al. procesorom (<i>sadať/sadnúť</i>)	+	+	kulminácia deja v podobe výsledku (absolútny limit)	mutačné gradatíva
proces s nositeľom, dianie (<i>chudnúť/schudnúť</i>)	+	+ / (-) (relatívna zmena)	subjektívne zazname- naná miera nárastu deja (relatívny limit)	
akcia s agensom manipulantom (<i>hodiť/hádzať; kopnúť/kopať</i>)	-	+	ucelený výskyt deja v platnosti výsledku	mutačné momentatíva
proces s procesorom, dej často s vnútorným objektom (<i>zvoniť/zazvoniť</i>)	-	(+) / - (vznik aj zánik zmeny)	ucelený výskyt deja v prirodzenom kvante	kvantované dekurzíva

Zmena východiska

„Verbálny aspekt je lexikálno-gramatická kategória, preto smer vidotvorby je nadradený nad nepríznakovosťou imperfektíva.“
(Sokolová, 2013)

Východiskom sa stala **sémantická klasifikácia slovíes**

- zreteľ na rozloženie dynamického príznaku v čase (plynutie deja v čase)
- zreteľ na povahu substancií, ktorým dynamický príznak patrí
- zreteľ na povahu aspektovej opozície
- zreteľ na smer vidotvorby

Kombinovaná klasifikácia – F. Daneš

- a) **stav – pohyb** : stálosť (nemennosť) – zmena
- b) **zreteľ k uskutočňovateľovi deja**: nositeľ, procesor, agent,
- c) **príznak mutačnej zmeny – udalosti**
- **1. nemenný stav** = **stav** v úzkom zmysle (*susedí, závisí, trčí, obsahuje, vyzerá*)
- **2. meniaci sa stav** = **živelný al. nekontrolovaný proces** = **dianie**, časť sú **spontánne udalosti** (*sneží, červenie sa, mrzne; spí, tuší, cíti, vie, chápe, túži, závidí, sužuje sa; rozpúšťa sa, bledne, zaniká, stmieva sa* dok aj nedok)
- **3. stály pohyb** = **kontrolovaný proces** = **činnosť** (*spieva, beží, ťahá, pohádza, žuje, pozerá sa na, sleduje, chápe, hnevá niekoho, špekuluje, sľúbi, obetuje*) dok aj nedok
- **4. meniaci sa pohyb** (napr. narastajúci, vznikajúci – zanikajúci) vedúci k zmene stavu = **konanie a vykonanie niečoho**, **kauzatívne udalosti** (*krotí, je [jedlo], opraví, hodí, kúpi, nájde, dá*) dok aj nedok

Klasifikácia slovies s oporou na povahu substancií, ktorým dynamický príznak patrí

- E. Pauliny: Stanovenie intenčných typov ako sémanticko-syntaktická klasifikácia slovies.
- Šesť intenčných typov možno rozdeliť na dve aspektovo relevantné skupiny:
 - **a) Dispozíciu k vidovej korelácii majú**
 - 1. akcie externé dynamické (kauzatívne akcie s externým objektom), typ *stavia* (nesie);
 - 2. akcie externé statické (s vnútorným objektom), typ *zvoní*;
 - 3. diania s nositeľom, typ *starne*.
 - **b) Dispozíciu k vidovej korelácii nemajú**
 - 1. akcie interné dynamické; typ *ide* (primárne slovesá pohybu, ktoré sú perfektivizovateľné len v rámci spôsobov slovesného deja);
 - 2. akcie interné statické, typ *valaší* (kvalifikácia objektu na rozhraní stavu a procesu, slovesá sociálneho zaradenia/fungovania)
 - 3. stavy vyjadrujúce vzťahy a vlastnosti chápané ako príznaky trvajúce v čase, typ *(slepý) nevidí*

Klasifikácia slovies s oporou na povahu substancií, ktorým dynamický príznak patrí

Miloslava Sokolová:

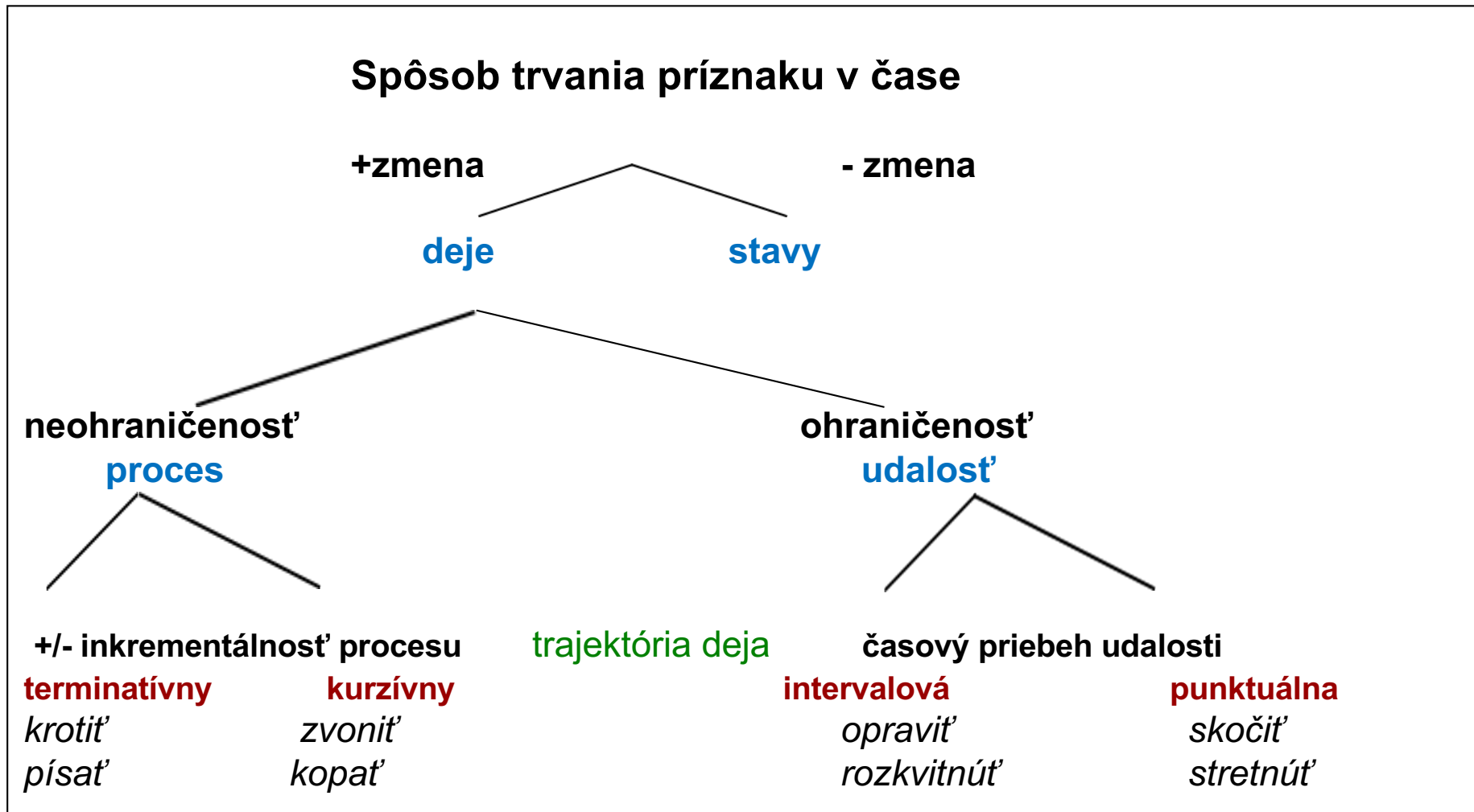
- **Akcie** (+ dejovosť, + akčnosť, ± mutačnosť); Test: *Čo robí participant agens?; Čo spôsobuje participant agens?*
- **Procesy** (+ dejovosť, - akčnosť, ± mutačnosť); Test: *Čo sa deje, stalo, stane s participantom nositeľom diania?; akým sa stal nositeľ diania?*
- **Stavy** (- dejovosť); Test: *V akom vzťahu, kde, kedy, či alebo aký je participant?*
- Agens, Procesuál, Statuál a ich podtypy.
- Za významový prvok predurčujúci možnosť vidovej korelácie pokladá M. S. príznak mutačnosti.

Kombinácia informácie dvoch typov

- Typ priebehu deja založený na lexikálnej sémantike (charakter situácie)
- Aspektuálne gramémy: uhol pohľadu da danú situáciu; v zornom poli mám konečný bod, začiatočný bod, časť priebehu deja

Akcionálne triedy

vyjadrujú **charakter situácie** bez zreteľa na povahu substancie

Možnosť vidieť ten istý dej v jeho rôznych fázach
terminatívny/kurzívny/iteratívny proces
a aj ako **punktuálnu/intervalovú udalosť**

terminatívny proces (*piecť, riešiť, robiť*) → **intervalová udalosť** (*upiecť, vyriešiť, urobiť*)

kurzívny proces (*kričať, rozumieť, ľutovať, jedovať sa*) → **punktuálna udalosť** (*zakričať, porozumieť, oľutovať, najedovať sa* = jeden prejav procesu; vstup do procesu)

punktuálna udalosť (*hodiť, nájsť, skočiť, bodnúť*) → **iteratívny proces** (*hádzat', nachádzat', skákať, bodat'*)

intervalová udalosť (*opraviť, získať; zosilniť*) → **terminatívny proces** (*opravovať, získavať; silniť*)

vstup do stavu (*odlíšiť sa, zhodnúť sa, prevládnúť, prevýšiť, vyplynúť*) → **stav** (*odlišovať sa, zhodovať sa, prevládať, prevyšovať, vyplývať*)

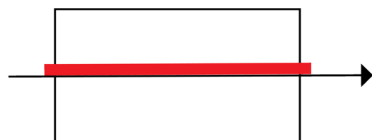
POZOROVACIE OKNO

čo mám v zornom poli: koniec deja, časť priebehu deja, celý krátky dej, vstup do stavu, opakovanie krátkeho deja

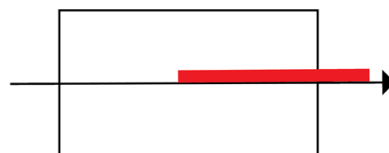
opraviť

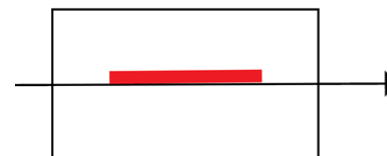
zvonit'

zhodnúť sa

bodnúť

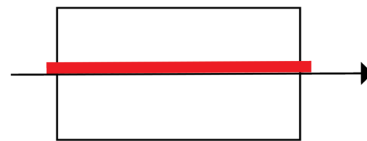
opravovať

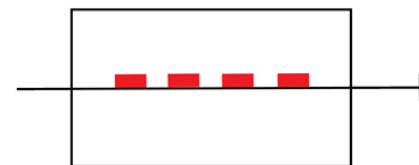
zazvonit'

zhodovať sa

bodať

**VĎAKA ZA
TRPEZLIVOST!**